

**“HALOLLIK” KATEGORIYASINI TADQIQ ETISHNING
NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI**

Nurdinov Javharbek Bahromjon o'g'li

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Xorijiy talabalar bilan ishlash bo'limi koordinatori

Annotatsiya. Ushbu tezisda halollikni tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslari yoritilgan. Halollik ijtimoiy hodisa sifatida sotsiologik, falsafiy, psixologik va huquqiy yondashuvlar orqali tahlil qilinadi. Tezisda turli nazariy konsepsiyalar va metodlar orqali halollikning davlat boshqaruvidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar. halollik, korrupsiyaga qarshi kurash, nazariya, antik davr falsafasi, Sharq falsafasi, sotsiologiya, psixologiya, yondashuv.

Halollik jamiyatning asosiy ijtimoiy va axloqiy me'yorlaridan biri bo'lib, uni o'rganish sotsiologiya, falsafa, huquqshunoslik, iqtisod va psixologiya kabi fanlar chorrahasida amalga oshiriladi.

Ushbu qismda antik davr, sharq falsafasi, zamonaviy falsafiy, sotsiologik va psixologik yondashuv va nazariyalar bo'yicha halollikni tadqiq etish ko'rib chiqiladi.

Falsafa fanida halollik insoniy fazilat va axloqiy me'yor sifatida qadimdan tadqiq etilgan. Falsafiy yondashuvlar halollikni odob-axloq, huquq va ijtimoiy tuzilmalarga bog'liq ravishda tahlil qiladi.

Antik davr falsafasi halollikni insoniy fazilat, axloqiy tamoyil va ijtimoiy tartibning ajralmas qismi sifatida tushungan. Ushbu davrda halollik davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, huquq va kundalik hayot bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Yunon va Rim falsafachilari halollikni adolat, erkinlik va fuqarolik burchi bilan uyg'unlashtirgan holda izohlaganlar.

Sokrat halollikni insonning ichki vijdoni va bilim bilan bog'liq tushuncha

sifatida ko'rib chiqadi. Unga ko'ra, halollik bilish va aql bilan chambarchas bog'liq. Agar inson yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi farqni bilsa, u doimo halol bo'lishni tanlaydi. Halollik tug'ma fazilat emas, balki o'rganiladigan xulq-atvorligi sababli inson doimo o'zini tarbiyalashi kerak, deb hisoblagan¹.

Platon o'zining "Davlat" asarida davlat boshqaruvida halollikning ustuvor bo'lishi muhimligini ta'kidlagan. Unga ko'ra, davlat rahbarlari va amaldorlar halol bo'lmasa, jamiyat inqirozga yuz tutadi. Uning ta'kidlashicha, halollik faqat individual xulq-atvor bilan cheklanmaydi, balki davlat boshqaruvining asosiy tamoyili bo'lishi kerak².

Aristotelning "Nikomax axloqi" asarida davlat xizmatchilari va fuqarolar halollik tamoyillariga rioya qilishi kerakligi haqida ko'plab fikrlar keltirgan. U shuningdek, halollikni uch asosiy omil orqali tushuntiradi:

1. Shaxsiy fazilat – odamning ichki odobi va axloqiy tamoyillariga bog'liq.
2. Ijtimoiy mas'uliyat – insonning jamiyat oldidagi burchi.
3. Huquqiy tamoyil – davlat qonunlari orqali mustahkamlanadigan halollik me'yorlari.

Rim davlatchiligida halollik huquqiy me'yorlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Rim huquqida "honestum" (halollik) tushunchasi asosiy axloqiy tamoyil sifatida qaralgan.

Rim imperatori Mark Avreliy (mil. 121–180) stoik falsafani rivojlantirib, halollikni davlat boshqaruvining asosi deb bilgan³. Stoiklar nazarida halollik – inson tabiatiga mos bo'lish va o'z vazifasini sidqidildan bajarishdir. Mark Avreliy ta'kidlaganidek, davlat xizmatchisi halol bo'lishi kerak, chunki xalq faqat shunday odamga ishonadi.

Sitseron (mil. av. 106–43) Rim huquqshunosligi va siyosiy falsafasida halollikning ahamiyatini keng yoritgan. Uning fikriga ko'ra, yaxshi davlat halol qonunlarga asoslangan bo'lishi kerak. Sitseron Rim huquqshunosligida "Ius

¹ Xenophon. Memorabilia. – p. 134.

² Plato. The Republic. – Cambridge University Press, 1997. – p. 210.

³ Transparency International. CPI 2023. – p. 28.

natural” (tabiiy huquq) konsepsiyasini ilgari surgan va unga ko‘ra, qonunlar insonning tabiiy halolligiga mos bo‘lishi lozim⁴.

Antik davrda halollik ijtimoiy tartibning muhim qismi bo‘lib, uni falsafa, huquq va siyosat orqali shakllantirishga harakat qilingan. Yunon faylasuflari halollikni axloqiy va falsafiy jihatdan asoslagan bo‘lsa, Rim huquqshunoslari uni amaliy qonuniy tizimga aylantirgan. Ushbu qadriyatlar keyinchalik Yevropa sivilizatsiyasining asosiy tamoyillaridan biri sifatida rivojlanishda davom etgan.

Sharq falsafasi halollikni insoniy fazilat, axloqiy tamoyil va ijtimoiy tartibning asosiy qismi sifatida tushuntiradi. Sharq mutafakkirlari halollikni nafaqat axloqiy burch, balki jamiyatni barqaror tutuvchi omil sifatida ham ko‘rishgan. Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo mutafakkirlari halollik tushunchasini o‘z diniy, huquqiy va axloqiy tizimlari orqali rivojlantirishgan.

Xitoy falsafasi, ayniqsa Konfutsiy va Mozi ta’limotlarida, halollik davlat boshqaruvi va insoniy fazilat sifatida muhim o‘rin egallagan. Konfutsiy (mil. av. 551–479) halollikni jamiyat barqarorligining asosi deb bilgan. Konfutsiy hukmdorlar uchun “De” (fazilatli boshqaruv) konsepsiyasini ishlab chiqqan. Unga ko‘ra, davlatni kuch bilan emas, halollik va axloqiy fazilatlar bilan boshqarish kerak.

Mozi (mil. av. 470–391) halollikni “universal muhabbat” g‘oyasida (jian ai) insonlar o‘rtasidagi tenglik va adolat bilan bog‘lagan. Unga ko‘ra, hamma odamlarga teng munosabatda bo‘lish halollikning asosi ekanligi, halollik hamma uchun umumiy qonuniyat bo‘lishi lozimligi, aks holda adolatsizlik kuchayishi ilgari surilgan.

Hind falsafasi halollikni “Dharma” (axloqiy burch) tushunchasi orqali talqin qiladi. Hinduizm, buddizm va jaynizm halollikni hayotning ajralmas qismi deb hisoblaydi.

Musulmon olamida halollik huquqiy jihatdan ham mustahkamlangan. Shariat qonunlariga ko‘ra, firibgarlik, poraxo‘rlik va noqonuniy yo‘l bilan boylik orttirish

⁴ Justinian. The Institutes of Justinian. – p. 56.

taqiqlangan.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari halollikni nafaqat diniy, balki siyosiy va falsafiy nuqtai nazardan ham o'rgangan.

Al-Farobiy (872–950) fazilatli jamiyat nazariyasida halollikni jamiyat barqarorligining asosiy sharti deb bilgan. U halollik davlat boshqaruvining eng muhim omili ekanini, shuningdek, adolatli hukmdor davlatning ravnaq topishiga sabab bo'lishini qayd etgan⁵.

Ahmad Yassaviy (1103–1166) o'z hikmatlarida halollikni axloqiy tarbiyaning eng muhim tamoyillaridan biri sifatida targ'ib qilgan. U halollik va adolat Allohga yaqinlikni ta'minlashini, halol mehnat esa insonning ruhiy poklanishiga xizmat qilishini ma'lum qilgan.

Halollik bugungi kunda nafaqat axloqiy tushuncha, balki siyosiy, iqtisodiy va institutsional muammo sifatida ham tahlil qilinadi. Zamonaviy sotsiologiya va falsafada bu masalaga John Rawls, Amartya Sen, Max Weber, Douglas North va Immanuil Kant kabi mutafakkirlar turlicha yondashgan. Ularning g'oyalari bugungi kunda davlat boshqaruvi, korrupsiyaga qarshi kurash va ijtimoiy adolat nazariyalarida keng qo'llanilmoqda.

Rawlsning “Adolat nazariyasi” (A Theory of Justice, 1971) halollikni ijtimoiy adolatning ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqilgan. Unga ko'ra, adolatli jamiyatda barcha fuqarolar halollik tamoyillariga asoslangan hayot kechirishi lozim. Rawls shaffoflik va davlat hisobdorligini halollikning asosiy elementi deb bilgan⁶.

Amartya Sen halollikni rivojlanish va taraqqiyotning muhim qismi deb hisoblagan. Uning “Erkinlik va taraqqiyot” (Development as Freedom, 1999) kitobida halollik qashshoqlik va korrupsiyaga qarshi kurashning markaziy elementi sifatida ko'rsatilgan⁷. Sen fikricha, halollik yo'qligi jamiyatda tengsizlikni kuchaytiradi va iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi. Davlat boshqaruvida korrupsiya kuchaygan sari, iqtisodiy imkoniyatlar ham qisqaradi. A.Sen davlat idoralarida

⁵ Al-Farabi. On the Virtuous City. – p. 142.

⁶ Rawls J. A Theory of Justice. – p. 152.

⁷ Sen A. Development as Freedom. – p. 134.

halollik yuqori bo'lsa, jamiyat ishonchi oshishini ta'kidlaydi. Bunga misol sifatida u Skandinaviya davlatlarining tajribasini keltirgan.

Max Weberning "Iqtisodiyot va jamiyat" (Economy and Society, 1922) asari halollikni davlat boshqaruvidagi eng muhim omillardan biri sifatida tahlil qilingan⁸. Weberga ko'ra, zamonaviy davlat halol va samarali ishlashi uchun professional byurokratiya zarur. Byurokratiya shaxsiy manfaatlardan holi bo'lishi kerak. Davlat xizmatchilari shaxsiy manfaatlariga emas, balki jamiyat manfaatlariga xizmat qilishi kerak.

Douglas North iqtisodiy rivojlanishda halollik va institutlarning o'rni haqida tadqiqot olib borgan. Uning "Institutar, institutsional o'zgarishlar va iqtisodiy samaradorlik" asarida halollikni jamiyat taraqqiyotiga ta'siri ko'rsatilgan⁹. Northga ko'ra, Halollik nafaqat individual fazilat, balki institutsional muammo hamdir. Agar davlat institutlari halollikka asoslangan bo'lsa, iqtisodiy rivojlanish tezlashadi. Qonun ustuvorligi va halollik jamiyat farovonligining asosidir. Agar huquqiy institutlar yaxshi ishlasa, odamlar o'z mehnatlarining natijasini olishiga ishonch hosil qiladi.

Immanuil Kant (1724–1804) halollikni axloqiy tamoyillarga asoslangan holda tushuntirgan eng muhim faylasuflardan biri hisoblanadi. Uning falsafasi deontologik yondashuv bilan bog'liq bo'lib, bu yondashuvga ko'ra inson o'z axloqiy burchini bajarishi lozim, natija esa ikkinchi darajali masala. Kant uchun halollik shunchaki foydali yoki jamiyat tomonidan talab qilinadigan xulq emas, balki insonning axloqiy majburiyatidir.

Psixologik yondashuvlar halollikni shaxsiy ong, qaror qabul qilish jarayonlari va inson motivatsiyasi nuqtayi nazaridan tushuntiradi.

Halollikning psixologik yondashuvlari:

1. Kognitiv yondashuv (J.Piaje, L.Kolberg)

Bu yondashuvga ko'ra, insonning halollik haqidagi tushunchasi uning aql-idroki rivojlanishi bilan bog'liq. Jan Piaje va Laurens Kolberg axloqiy rivojlanish

⁸ Weber M. Economy and Society. – p. 221.

⁹ North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – p. 92.

bosqichlarini tahlil qilib, odamlar halollikni turli yosh davrlarida qanday tushunishini o'rganishgan.

2. Behavioristik yondashuv (B.Skinner, J.Watson)

Biheviorizm tarafdorlari halollikni insonning tashqi muhit va rag'batlantirish tizimi orqali shakllanadigan xatti-harakati sifatida tushuntiradi. Burrhus Skinner va Jon Watson halollikni mukofot va jazo tamoyili bilan tushuntirgan.

3. Gumanistik yondashuv (A.Maslou, K.Rojers)

Bu yondashuv insonni o'zini rivojlantirish va kamolotga intilish jarayoni orqali tushuntiradi. Maslouning ehtiyojlar iyerarxiyasiga ko'ra, asosiy ehtiyojlar qondirilsa, inson halollikka moyil bo'ladi. Ijtimoiy qabul qilinish va o'zini anglash bosqichida inson halollikni o'z qadriyatiga aylantiradi¹⁰. Karl Rogers nazariyasiga ko'ra, shaxsning o'zini anglash darajasi oshgani sari u halollikka ko'proq moyil bo'ladi. Yolg'on yoki firibgarlik insonning ruhiy holatiga zarar yetkazadi va ichki ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Agar inson o'zini hurmat qilsa va o'zligini anglab yetsa, halollikka ongli ravishda amal qiladi.

4. Ijtimoiy o'rganish nazariyasi (A.Bandura)

Bu yondashuvga ko'ra, halollik inson atrofdagilarni kuzatish va ulardan o'rganish orqali shakllanadi. Modellash nazariyasiga ko'ra, odamlar boshqalarning halol yoki nohalol xatti-harakatlarini kuzatib, ularga taqlid qiladi. Agar jamiyatda halollik qadriyatlari targ'ib qilinsa, insonlar bu me'yorlarga rioya qiladi. Halollikka oid ijtimoiy kampaniyalar va ta'lim dasturlari ijobiy natija berishi mumkin¹¹.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xenophon. Memorabilia. – p. 134.
2. Sh.Sodiqova. Boshqaruv sotsiologiyasi. - Toshkent, "Akademiya" 2020.
3. Sh.Sodiqova. Yoshlarni vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda keksalarning o'rni. Risola. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.

¹⁰ Maslow A. A Theory of Human Motivation, 1943, p. 370.

¹¹ Bandura A. Social Learning Theory, 1977, p. 150.

4. Plato. The Republic. – Cambridge University Press, 1997. – p. 210.
5. Transparency International. CPI 2023. – p. 28.
6. Justinian. The Institutes of Justinian. – p. 56.
7. Al-Farabi. On the Virtuous City. – p. 142.
8. Rawls J. A Theory of Justice. – p. 152.
9. Sen A. Development as Freedom. – p. 134.
10. Weber M. Economy and Society. – p. 221.
11. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – p. 92.
12. Maslow A. A Theory of Human Motivation, 1943, p. 370.